

Euroopan unioni
Euroopan sosiaalirahasto

Vipuvoimaa
EU:lta
2014–2020

Virtaa ohjaukseen

Diak

Diak

VIRTAA OHJAUKSEEN (ESR)

Avoin koulutusiltapäivä 9.10.2019

Kielitietoinen ohjausosaaminen

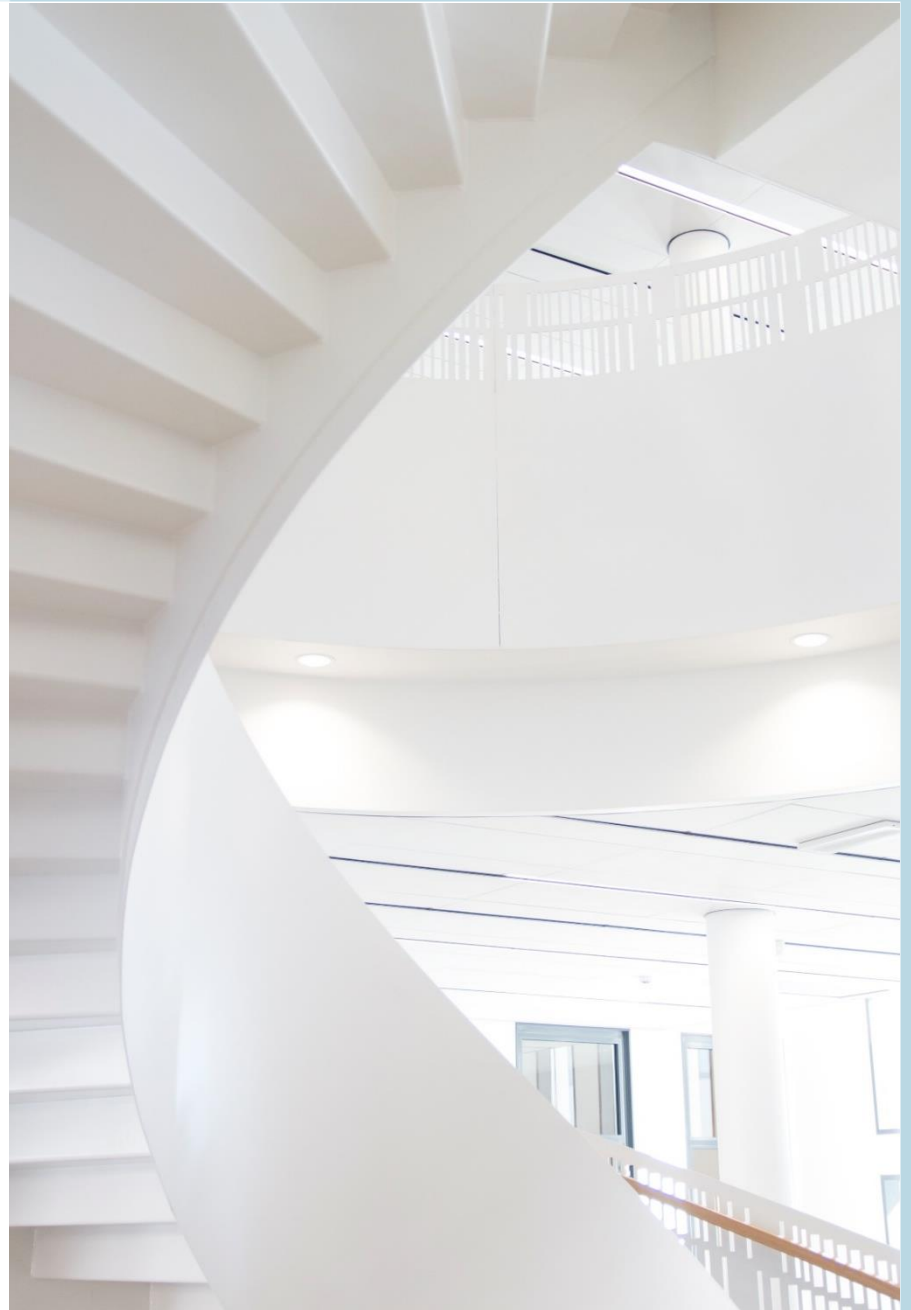
Taru Lilja, HAMK

Kielitietoinen ohjausosaaminen

Taru Lilja, FM, projektitutkija

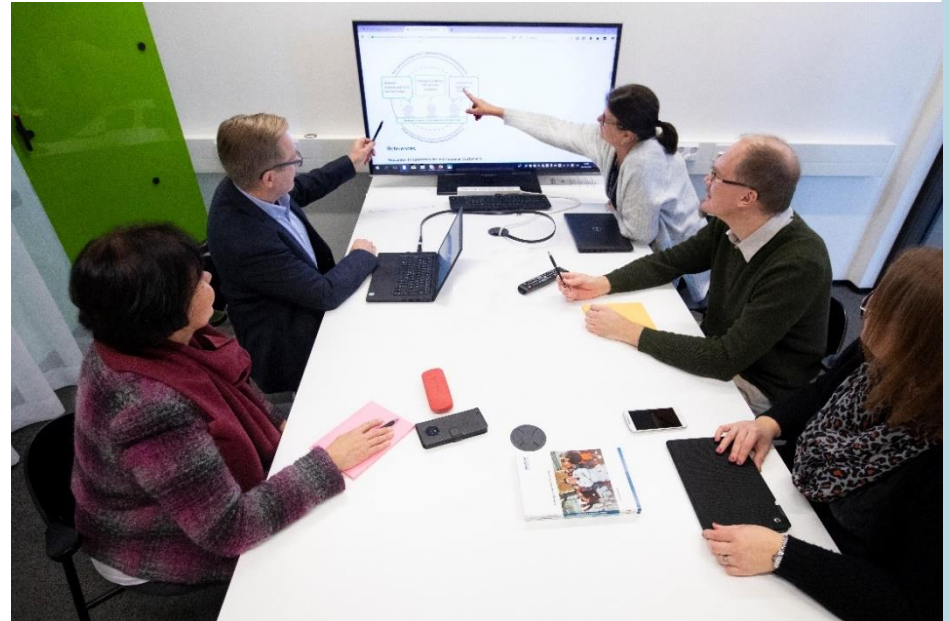
Hämeen ammattikorkeakoulu, HAMK
Edu –tutkimusyksikkö

taru.lilja@hamk.fi

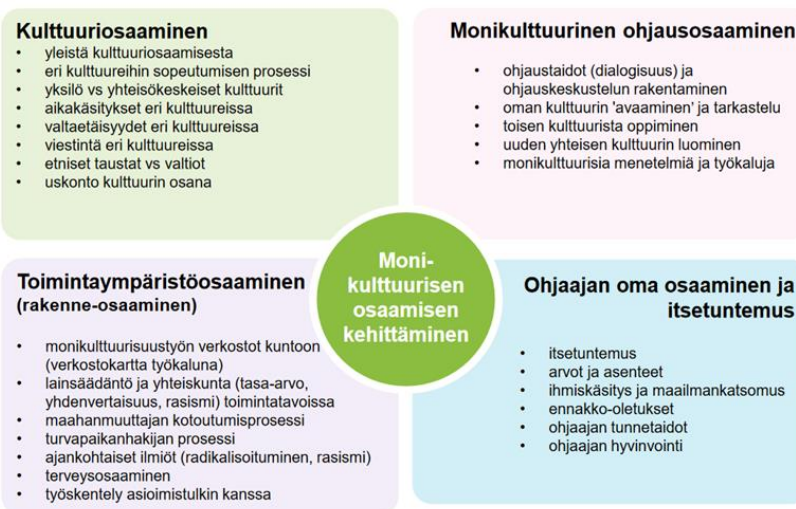
Diaesityksen rakenne

- Monikulttuurinen ohjausosaaminen
 - Kieli- ja kulttuuriosaaminen
 - Merkityksen välittyminen
 - Kielitaito
- Miksi kielitietoisuutta?
 - Esimerkkejä kielitietoisuudesta ja monikulttuurisesta ohjauksesta
 - Mahdollisia ymmärtämisen esteiden syitä ohjaustilanteessa
- Mitä kielitietoisuus on?
 - Kielitietoisuuden ulottuvuudet (Andersen & Ruohotie-Lyhty, 2019)
 - Kielitietoinen opetus (Lucas & Villegas, 2011; 2013)
 - Tietoisuus, kyky ja konteksti – kielitietoisuuden kehä
- Keinoja, joilla purkaa ymmärtämisen esteitä
- Kielitietoinen ohjausosaaminen lyhyesti

Mistä monikulttuurinen ohjausosaaminen koostuu? Esimerkki OSMO-projektista

- Monikulttuurinen ohjausosaaminen lähtee kulttuuristen näkökulmien ymmärtämisestä. Ohjaajan on tärkeää havaita oman kulttuurisen taustan merkitys viestintä- ja ohjaustilanteissa, ja ymmärtää myös ohjattavien oman kulttuuritaustan merkitys ohjauksessa. (Monikulttuurisen ohjauksen työkalupakki, 2018)

Kieli- ja kulttuuriosaaminen

- Viestintä eri kulttuureissa
 - Monikulttuurista ohjaustyötä tekevän on otettava huomioon paitsi erilaiset viestintätavat kulttuureissa (etäisyys, ajan ilmaiseminen, puheen vs. kirjoituksen korostaminen) myös kielen vaikutus tilanteeseen yleisesti
- Keskeisimpiä kysymyksiä ovat
 - Mitä merkitystä pyrin välittämään asiakkaalle tai asiakas minulle? Toisin sanoen: Mitä haluan asiakkaan ymmärtävän?
 - Mikä on asiakkaan kielitaito?
 - Mikä on oma kielitaitoni?
 - Tulemmeko ymmärretyiksi?

Merkityksen välittyminen

- Kielen avulla välitetään merkityksiä. Ohjaustilanteessa kyse voi olla erilaisten asioiden kysymisestä, selvittämisestä, neuvomisesta tai kysymyksiin vastaamisesta. Tavoitteena on merkitysten välittyminen eli ymmärretyksi tuleminen.
- Olemme ehkä tottuneet ajattelemaan, että merkityksen välittymiseksi puhujien on puhuttava samaa kieltä tai molempien kielitaidon on oltava sujuvaa, jopa virheetöntä.
- Merkityksen välittymiseen vaikuttavat kuitenkin monet muut seikat kuin kielitaito, erityisesti puhetilanne.
- Merkitystä voi myös välittää esimerkiksi elein, ilmein ja kuvien avulla.

Merkityksen välittyminen ja puhetilanne

- Vaikka toinen ei puhuisi täydellisesti samaa kieltä kuin me, osaamme tulkita hänen puheensa tilanteeseen sopivaksi.
- Esimerkiksi suomen kielen sanat *tuuli*, *tulli*, *tuli* sekoittuvat helposti toisiinsa. Silti ymmärrämme, mitä lause *Onpas kylmä tulli!* tarkoittaa, erityisesti jos kuulemme sen kylmänä päivänä ulkona. Päätelemme asian kontekstista.

Kielitaidon osa-alueet

- On hyvä huomata, että kielitaitoa on monenlaista – ehkäpä itsekkin puhut monia kieliä, mutta eri tasoisesti?
- Kielitaito voidaan jakaa osa-alueisiin: kielen puhumiseen, puheen ymmärtämiseen, kirjoittamiseen ja lukemiseen. Näitä kaikkia voi osata eri painotuksin.
- Ihmisten välillä on eroja siinä, milloin he kokevat osaavansa tiettyä kieltä. Toinen kokee puhuvansa kieltä silloin, kun tulee sillä toimeen arkipäivässään suullisesti, toinen vasta kun kielitaito on sujuvaa kaikilla kielen osa-alueilla.

Kielitaidon huomioiminen ohjauksessa

- Ohjauksessa on tärkeää ottaa huomioon puhe- ja kirjallisen kielitaidon ja antaa mahdollisuuksia käyttää kaikkia ohjauksessa käytettävien kielten osa-alueita: puhetta, kuuntelemista, kirjoittamista ja lukemista.
- Itseltään voi kysyä: annanko asiakkaalle ylipäättään mahdollisuuden käyttää kieltä, jossa hänellä on vajavainen kielitaito? Onko asiakkaalla ehkä enemmän kielitaitoa kuin hän itse kokee tai puheessa näyttää – miten voisin rohkaista kielen käyttämiseen?
- Voi myös olla, että asiakkaan kielitaito on suullisesti erinomaista, mutta kirjallinen kielen ymmärtäminen ei ole samalla tasolla. Tällöin on hyvä varmistaa, ymmärtääkö asiakas myös kirjalliset ohjeet.
- Kielitaitoa on monenlaista eikä täydellinen kielitaito ole välttämätöntä ymmärtämiselle ja ymmärretyksi tulemiselle.
- Huom! Kielitaidottomuus ei ole sama asia kuin yhteisen kielen puute – asiakas ei ole kielitaidoton, vaikka ei osaisi ohjaajan osaamia kieliä.

Miksi kielitietoisuutta?

- Kielitietoisuus ilmiönä läpäisee koko yhteiskunnan. Yhteiskunnan monikulttuuristuminen ja useiden kielten läsnäolo tuovat oman haasteensa myös ohjaustyötä määrittävien lakien ja säädösten toteuttamiselle.
- Yhdenvertaisuus, saavutettavuus ja osallisuus ovat ohjaustyön kannalta tärkeitä teemoja, joihin kielitietoisuus liittyy (ks. luettelo seuraava dia).
- Myös opetuksessa on otettu kielitietoisuus huomioon.

Kielitietoisuus on ajankohtainen ilmiö!

Esimerkiksi Jyväskylän yliopiston soveltavan kielientutkimuksen keskuksen koordinoiman Kieliverkoston teemavuosi 2019 on Kielitietoinen ammattikoulutus (<https://www.kieliverkosto.fi/fi>)

Miksi kielitietoisuutta?

- **Yhdenvertaisuuslain (1325/2014)** mukaan viranomaisella, koulutuksen antajalla ja työnantajalla on velvollisuus edistää yhdenvertaisuutta eikä ketään saa syrjiä iän, alkuperän, kansalaisuuden, **kielen** --- perusteella.
- **Saavutettavuusdirektiivi** (<https://vm.fi/saavutettavuusdirektiivi>) Euroopan parlamentin ja neuvoston saavutettavuusdirektiivin mukaan julkisen sektorin digitaaliset palvelut on tehtävä saavutettaviksi eli sellaisiksi, että niiden sisällöt ovat sellaisia, että kuka tahansa voi niitä käyttää ja ymmärtää, mitä niissä sanotaan.
- **Asiakkaan osallisuuden tukeminen** (kuntalaki (365/1995), laki sosiaalihuollon asiakkaan asemasta ja oikeuksista (812/2000), sosiaalihuoltolaki (1302/2014), laki potilaan asemasta ja oikeuksista (785/1992). Asiakasosallisuudella on lainsäädännöllinen perusta: asiakkaalla on oikeus hoitoonsa vaikuttamiseen ja tiedonsaantiin. Asiakas osallistuu päätöksentekoon, palveluprosessiin ja hoito tapahtuu yhteisymmärryksessä asiakkaan kanssa.
- **Kielitietoinen koulu ja opetus** (Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014) Kielitietoisessa koulussa ymmärretään kielen keskeisyys jokaisen oppijan kasvamisessa, oppimisessa, yhteistoiminnassa, identiteettien rakentumisessa ja yhteiskuntaan sosiaalistumisessa. Kielitietoinen opetus edistää yhteiskunnallista ja koulutuksellista tasa-arvoa ja ehkäisee syrjäytymistä.

Esimerkkejä kielitietoisuudesta ja monikulttuurisesta ohjauksesta

- Ikonen & Michelsson (2017) tekivät kyselyn Ohjaamotyöntekijöille ja kysyivät: ”Millaisissa asioissa olet kokenut hämmennystä työskennellessäsi eri kulttuureihin kuuluvien kanssa?”
- Selkeästi eniten epäselviksi asioiksi monikulttuurisessa ohjaustilanteessa koettiin kieli- ja viestintäasiat (57 % vastaajista)
- Eräs vastaaja puki epävarmuutensa sanoiksi näin: *Miten vältän väärinkäsitysten syntymistä, jos meillä ei ole yhteistä kieltä tai asiakkaan kielitaito on erittäin heikko?*
- Myös tulkin kanssa työskentely koettiin ongelmalliseksi ja siinä toivottiin voivan kehittyä. Tulkkia ei myöskään ole aina paikalla silloin kun sitä tarvittaisiin, ja tällöin ymmärretyksi tuleminen yhteisen kielen puuttuessa askarrutti.

57 %

Kieli- ja viestintäongelmia kokeneet ohjaajat

58 vastaajaa, 24 Ohjaamoa. Ikonen & Michelsson, 2017. Monikulttuurinen osaaminen Ohjaamotyössä.
<https://kohtaamo.info/documents/21827/43290/Uutta+auringon+alla/fa73327a-d588-4d4e-9b33-898446d2e89c>

Havainnointia ohjaustyöstä: kulttuuri- ja käsite-eroja

- Toisessa tutkimuksessa havainnointiin monialaisen ohjauspalvelun arkea. Asiakkaina oli sekä samasta että eri kulttuuritaustoista tulevia kuin ohjaaja.
- Kielitietoisuuden osalta kaksi esimerkkitalannetta kiinnittivät tutkimuksen havainnoinneissa huomion: ensimmäisessä asiakas toi esiin haaveen kahvilayrittäjyydestä. Keskustelu ei kuitenkaan edennyt, sillä asiakkaan oli vaikea ymmärtää, mitä kaikkea käsite ”yrittäjyys” pitää sisällään eikä ohjaaja avannut käsitettä.
- Samankaltainen tilanne oli toisessa ohjaustapaamisessa, jossa ohjaaja käytti käsitettä ”täysi-ikäinen” selittämättä, mitä sillä Suomessa tarkoitetaan. Toisin sanoen: mikä on täysi-ikäisyyden laillinen raja.
- Ymmärtämisen esteenä ei ollut näissä tilanteissa yhteisen kielen puute vaan itselle tutujen käsitteiden avaamatta jättäminen. Huomionarvoista on myös se, että ymmärtämisen esteitä voi syntyä myös saman kielen puhujille ja kulttuuritaustasta tuleville.

• *”Vaikea ymmärtää yrittäjyyden käsitettä”*

• *”Milloin täysi-ikäinen – kulttuuriero?”*

Lilja, Pukkila & Helander (julkaisematon) Nuorten asiakasosallisuus monialaisessa palvelussa.

Mahdollisia ymmärtämisen esteiden syitä ohjaustilanteessa

- Asiakkaaseen liittyvät:
 - Suomi (tai englanti) toisena kielenä, kielitaito ohjaajan puhumissa kielissä heikko
 - Kielitaito on heikentynyt afasian tai muun vamman seurauksena
 - Vaikeus ymmärtää yleiskieltä erilaisista neurobiologisista syistä johtuen (esim. kehitysvamma, lukivaikeus, ADHD)
- Ohjaajaan liittyvät:
 - Ammattisanaston tai viranomaiskielen käyttö
 - Asiakkaan kielitaidon väärin arvioiminen
 - Tulkin käyttö. Ei varata tarpeeksi aikaa ohjaustapaamiseen tai puhutaan vain tulkille katsomatta asiakasta.
 - Ohjauksen kanava. Esimerkiksi puhelinkeskustelu voi aiheuttaa ymmärtämisen esteitä silloin kun kielen ymmärtäminen on jostakin syystä vaikeutunut.
- Molemmat:
 - Yhteisen kielen puute
 - Käsitteet, jotka poikkeavat omassa kulttuurissa totutusta ja niiden avaamatta jättäminen
- Väärinymmärryksistä voi seurata joskus suuriakin sanktioita asiakkaalle, jos esimerkiksi asiakirja jää palauttamatta tai seuraava ohjaustapaaminen sopimatta ymmärtämisongelmista johtuen.

(Lilja, Pukkila, & Rinne, 2019)

Mitä kielitietoisuus on?

- Katseen suuntaamista kieleen ilmiönä, ja siihen, että kieli voi olla syrjimisen väline
- Kielitietoisuuden avulla pyritään poistamaan ymmärtämisen ja osallistumisen esteitä
- Ohjausalan ammattilaisiin kohdistuu monenlaisia paineita, sillä yhdenvertaisuuden, tasa-arvon ja yksilöllisen kohtaamisen korostamisen aikana osaamisen vaatimukset kasvavat. Oma substanssiosaaminen ei enää riitä, vaan tarvitaan yhä monipuolisempaa syrjinnästä vapaata, sensitiivistä osaamista. Pelkästään yhdenvertaisuuslaissa (1325/2014) luetellaan 13 asiaa, jotka tulee ottaa huomioon syrjinnästä vapaassa ohjaamisessa
- Ihmiselle on kuitenkin täysin luonnollista ottaa huomioon puhekumppaninsa kielelliset kyvyt ja sopeuttaa puheensa niihin. Puhuessamme etsimme tiedostamattamme merkkejä kuuntelijasta ja ulkoisesta tilanteesta, jonka avulla päättelemme, onko toinen ymmärtänyt puheemme, ja jos on, mitä mieltä hän siitä on. Jos esimerkiksi keskusteluamme häiritsee vieressä jyräävä katupora, puhumme kovempaa, jotta tulemme kuulluiksi. Jos toinen kurtistaa kulmiaan ja näyttää olevan ymmällään, toistamme ehkä sanomamme tai muotoilemme sen eri tavoin. Siispä:

Kielitietoisuus ei periaatteessa vaadi meiltä mitään uutta!

Muutama teoria kielitietoisuudesta

- Kielitietoisuuden ulottuvuudet (Andersen & Ruohotie-Lyhty, 2019)
- Kielitietoinen opetus (Lucas & Villegas, 2011; 2013)
- Tietoisuus, kyky ja konteksti – kielitietoisuuden kehä

Andersen ja Ruohotie-Lyhdyn malli

- pohjautuu tanskalaiseen toimintatutkimukseen, jossa kolme opettajaa yhdessä tutkijan kanssa kehittivät malleja kielitietoisen toimintakulttuurin luomiseksi koulussa.
- Ulottuvuudet yhdessä muodostavat laajan kielitietoisuuden. Kielitietoisuuden ulottuvuudet voivat ilmetä eri tavoin ihmisten kielenkäytössä, ja niissä on myös tilanteista vaihtelua. Ne eivät olekaan kuvaus yksilön staattisesta kielitietoisuudesta, vaan ulottuvuuksista, jotka voivat dynaamisesti ilmetä yksilöiden vuorovaikutuksessa.

(Andersen & Ruohotie-Lyhty, 2019)

(Andersen & Ruohotie-Lyhty, 2019)

Kielitietoisuuden ulottuvuudet

- **Kielen huomioimisella** tarkoitetaan tilannetta, jossa puhujat kiinnittävät huomionsa kommunikoinnin sijaan kielelliseen muotoon tai muodon ja sisällön väliseen yhteyteen. Tällainen tilanne voi syntyä esimerkiksi silloin, kun toinen huomaa, ettei ymmärrä lukemaansa sanaa ja kysyy toiselta sen merkitystä.
- **Kielellisellä luovuudella** tarkoitetaan sitä, että kielenkäyttäjä ohittaa kielen tavalliset normit tai rajat ja leikkii merkityksillä, muodoilla tai muodon ja merkityksen välisellä suhteella.
- **Metakielellisellä tiedolla** tarkoitetaan tietoa kielestä järjestelmänä ja kielen käyttöön liittyvistä säännöistä. Tällaista tietoa voi olla vieraskielisten termien kääntäminen tai kieliopilliset säännöt, joita opitaan tyypillisesti koulussa.
- **Metakielellinen pohdinta** tarkoittaa kielenkäyttäjän aktiivista kieleen liittyvää järkeilyä ja vastausten pohtimista. Se voi tapahtua koulussa opitun metakielellisen tiedon tai muuten muodostuneiden kielikäsitteiden varassa. Pohdinnan perusteella voidaan päätyä oikeaan tai väärään johtopäätökseen, mutta se tukee joka tapauksessa oppilaan tietoisuutta kielestä.
- Suomalaisen perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet (2014) liittyy myös **kieliin ja kieliyhteisöön kohdistuvat asenteet** osaksi kielitietoisuutta. Tällä tarkoitetaan ennakkoluuloja erilaisia kieliä ja kielimuotoja kohtaan. Näiden käsittely ja tiedostaminen auttaa ymmärtämään paremmin kielen merkityksen yksilöille ja yhteisöille.

(Andersen & Ruohotie-Lyhty, 2019)

Linguistically responsive instruction, framework by Lucas & Villegas (2011;2013)

- The orientations include:
 - An understanding that language, culture, and identity are deeply interconnected;
 - Value for linguistic diversity;
 - Inclination to advocate for [second] language learners:
- Pedagogical knowledge and skills of linguistically responsive teachers
 - A repertoire of strategies for learning about the linguistic and academic backgrounds of [second language learners] in [the language of instruction] and their native languages
 - An understanding of and ability to apply key principles of second language learning
 - Ability to identify the language demands of classroom tasks
 - A repertoire of strategies for scaffolding instruction for [second language learners] with study guides, translation, and redundancy in instruction; and providing clear and explicit instructions.
- In addition, linguistically responsive teachers view students' multilingualism as a resource and promote students' abilities to draw on all of their linguistic resources for learning content, regardless of the type of program they are in or the language of instruction.

(Lucas & Villegas, 2011; 2013, haettu osoitteesta

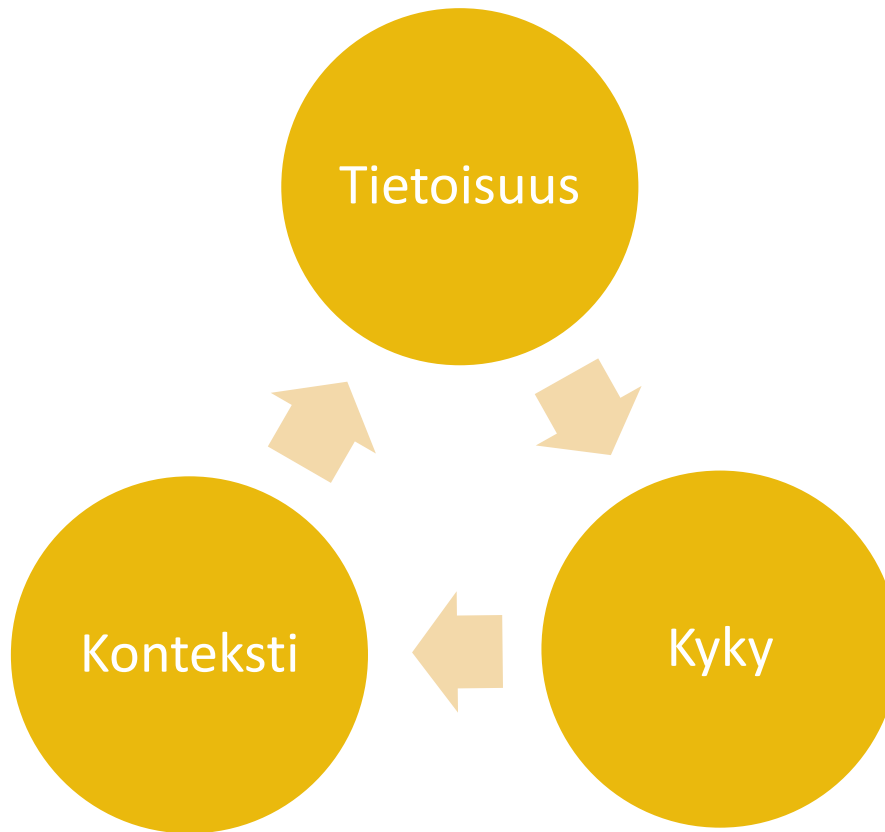
DivEd.fi/en/)

Lucas & Villegasin viitekehystä suomeksi

- Kieli, kulttuuri ja identiteetti kytkeytyvät kiinteästi toisiinsa
- On tärkeää, että ohjaaja osaa luoda ohjattavalle mahdollisuuksia käyttää omaa kieltään ja osoittaa kiinnostusta esimerkiksi siihen, miten asia ymmärretään eri kulttuureissa tai miten termit kääntyvät eri kielille. Nuoren ohjattavan tapauksessa hän tukee samalla tämän identiteetin kehittymistä.
- Arvostus toisia kieliä kohtaan ja niiden näkeminen voimavarana on tärkeää. Tämä voi näkyä ohjauksessa siten, että annetaan ohjattavan käyttää osaamistaan kieliä ohjausprosessissa, vaikka lopputulos olisikin vaadittu toisella kielellä.

(Susimetsä, 2019)

Kielitietoisuuden kehä

(Lilja, tulossa)

Tietoisuus, kyky ja konteksti

- Kielitietoinen ohjaus on ensisijaisesti tietoisuutta eri kielistä, kielellisistä erityistarpeista, ja niiden huomioon ottamista ohjauksen keinoin
- Meissä kaikissa on kyky ottaa huomioon puhekumppanin kieli, kielitaidon taso ja kognitiivinen taso – kielenpuhujina me pystymme siihen luonnostamme. Kieli on sosiaalista.
- Konteksti: kaikkialla ei tarvitse olla äärettömän kielitietoinen koko ajan – mikä on tarkoituksenmukaista missäkin ympäristössä?
- Olemalla tietoisia kielestä ja kielellisistä eroista, tunnistamalla kykymme sopeuttaa puheemme tilanteeseen ja huomioimalla tilanteen (kontekstin) toteutamme jo kielitietoisuutta.

(Lilja, tulossa)

Keinoja, joilla purkaa ymmärtämisen esteitä

- Varmistuskysymykset. Kysy tarkkoja kysymyksiä (mitä, kuka, missä, onko).
- Toista tai kertaa, mitä olet sanonut.
- Kysy, oletko ymmärtänyt asian oikein ja myönnä suoraan vaikeutesi ymmärtää. Ilmaise halusi ymmärtää.
- Kuvien käyttö. Piirrä tai kirjoita!
- Selkokielen käyttö. Selkokieli on kielen muoto, joka on mukautettu sisällöltään, sanastoltaan ja rakenteeltaan yleiskieltä luettavammaksi ja ymmärrettävämmäksi. Käytä tavallisia, konkreettisia sanoja ja helppoja kielen rakenteita.
- Asian muotoilu eri tavalla. Odota kuitenkin rauhassa ennen kuin muotoilet asian uudelleen ja kokeile toistoa ennen uudelleenmuotoilua.
- Tulkin käyttö. Varaa ohjaustapaamiseen enemmän aikaa kuin normaalisti ja katsoa asiakasta silmiin.
- (Monialainen) yhteistyö. Verkostoidu monikulttuurista ohjaustyötä tekevien kanssa. Kysy osaavalta työtoverilta apua!

(Mukaillen: selkokeskus.fi)

Yhteenveto: keinoja, joilla purkaa ymmärtämisen esteitä

- 1. Kuuntele, anna aikaa
- 2. Käytä tavallisia, konkreettisia sanoja
- 3. Käytä helppoja kielen rakenteita
- 4. Piirrä, kirjoita, esitä.

(Mukaillen, Selkokeskuksen 10 vinkkiä puhumiseen)

Kielitietoinen ohjausosaaminen lyhyesti

Ota huomioon oma ja puhekumppanisi
kielitaito

Pyri tulemaan ymmärretyksi ja
ymmärtämään

Opettele etukäteen muutama keino,
joilla voit purkaa ymmärtämisen esteitä
niiden ilmetessä

*Mukavia hetkiä kielitietoisuuden
parissa!*

"All people smile in the same language"

Lähteitä

- Andersen, L. K. & Ruohotie-Lyhty, M. (2019). Mitä on kielitietoisuus ja miten se näkyy koulussa?. *Kieli, koulutus ja yhteiskunta*, 10(2).
Saatavilla: <https://www.kieliverkosto.fi/fi/journals/kieli-koulutus-ja-yhteiskunta-maaliskuu-2019/mita-on-kielitietoisuus-ja-miten-se-nakyy-koulussa>
- DivEd – Diversity in Education –hanke. <http://dived.fi/en/>
- Ikonen, T. & Michelsson, R. (2017). Monikulttuurinen osaaminen Ohjaamotyössä. Teoksessa M. Määttä (toim.), *Uutta auringon alla. Ohjaamot 2014-2017. Kohtaamo-hanke (ESR): Keski-Suomen ELY-keskus*.
<https://kohtaamo.info/documents/21827/43290/Uutta+auringon+alla/fa73327a-d588-4d4e-9b33-898446d2e89c>
- Lilja, T. Kielitietoinen ohjausosaaminen saavutettavuuden edistäjänä Ohjaamoissa. *HAMK Unlimited Professional*. <https://unlimited.hamk.fi/amatillinen-osaaminen-ja-opetus/kielitietoinen-ohjausosaaminen-saavutettavuus/>
- Lilja, T., Pukkila, P. & Rinne, S. (2019). Katsaus kielelliseen saavutettavuuteen Ohjaamoissa. *HAMK Unlimited Professional* 21.2.2019. <https://unlimited.hamk.fi/amatillinen-osaaminen-ja-opetus/katsaus-kielelliseen-saavutettavuuteen/>

Lähteitä

- Lilja, T., Pukkila, P. & Helander, J. (julkaisematon). Nuorten asiakasosallisuus monialaisessa palvelussa.
- Lucas, T. & Villegas, A.M (2011) A framework for preparing linguistically responsive teachers Chapter 4 pp 55 – 72 in Lucas, T. (Ed). *Teacher Preparation for Linguistically Diverse Classrooms: A Resource for Teacher Educators*. NY Routledge
- Lucas, T. & Villegas, A.M. (2013) *Preparing Linguistically Responsive Teachers: Laying the Foundation In Preservice Teacher Education, Theory Into Practice*, 52:2, 98-109.
- Selkokeskus. (2016). Yleisohjeet – Selkokeskuksen 10 vinkkiä puhumiseen.
- Susimetsä, M. (2019). Kieli- ja kulttuuritietoisuus ammatillisessa koulutuksessa. *HAMK Unlimited Professional*. <https://unlimited.hamk.fi/ammattillinen-osaaminen-ja-opetus/kieli-ja-kulttuuritietoisuus/>
- OSMO – Monikulttuurista osaamista Ohjaamoihin –projekti. (2018). Monikulttuurisen ohjauksen työkalupakki. <https://oppimateriaalit.jamk.fi/monikulttuurinenohjaus/>